

ДІЯЛЬНІСТЬ І.С.КЛИМЕНКА НА ПОСАДІ НАРКОМА ЗЕМЛЕРОБСТВА УСРР

Віктор ГРІНЧЕНКО (Кіровоград)

У статті розглядаються деякі аспекти політичної та господарської діяльності І. Є. Клименка – одного з представників партійно-державного керівництва радянської України – у період його перебування на посаді народного комісара землеробства.

In the article some aspects of economic activity political and are examined I. Y. Klimenko – one of representatives of party-state guidance of soviet Ukraine – in a period his stay in position of folk commissar of agriculture.

Іван Євдокимович Клименко (1891 – 1937) належить до числа радянських партійних і державних діячів, репресованих у 1930-х рр. і потім реабілітованих. Сьогодні його ім'я маловідоме, проте в 1920-х рр. його досить добре знали в Україні як одного з представників її політичного керівництва.

У літературі радянських часів, безпосередньо присвяченій І.Є. Клименку, його біографія висвітлювалася досить тенденційно. Зміст фактів та їхній аналіз не виходили за рамки дозволеного тоді в історичній науці [23]. У роки незалежності автором зроблена спроба комплексного дослідження радянського періоду в біографії Клименка [10], опубліковано ряд статей, де подавались окремі періоди його біографії і ключові факти політичної та господарської діяльності [9].

У пропонованій публікації ми поставили за мету проаналізувати деякі аспекти діяльності І.Є.Клименка на посаді народного комісара землеробства УСРР у період 1922 – початку 1925 рр., які ще не стали предметом достатнього висвітлення. Цей час є досить насиченим у його біографії і репрезентативним у контексті показу складних процесів соціально-економічного та політичного розвитку України в перші роки непу.

Народний комісаріат землеробства (Наркомзем) УСРР був створений у лютому 1920 р. У попередні роки наркоматами тут уже були Д.З. Мануїльський та М.К. Владимиров. Рішення про затвердження І.Є. Клименка на цей дуже відповідальний пост політбюро ЦК КП(б)У ухвалило 24 квітня 1922 р. [31, 64] і воно було, на перший погляд, досить несподіваним. Раніше він не був задіяний на керівній роботі безпосередньо у сфері сільського господарства, хоч і був вихідцем із села, але з юних років працював у друкарнях Києва. До того ж мав лише три класи освіти, на відміну від своїх попередників, у яких за плечима були відповідно незакінчені університет і сільськогосподарське училище.

Але тут, як ми вважаємо, висувались інші пріоритети й переслідувалася певна мета – посилити партійне керівництво в Наркоматі землеробства. І для цієї ролі підходив І.Є. Клименко, що на цей момент уже став досить помітною фігурою у складі "другого ешелону" влади. У свої тридцять років він мав уже великий досвід, виявив себе на радянській і партійній роботі, де в період "воєнного комунізму" зумів проводити жорстку лінію.

Уже через кілька днів після призначення, у травні 1922 р., І.Є. Клименко доповідає на політбюро ЦК КП(б)У про сільгоспкампанію й отримує доручення підготувати тези з питань земельної політики [31, 80]. У результаті 14 травня 1922 р. був опублікований циркулярний лист губкомам партії, губвиконкомам і губернським земельним відділам "Про постійну систематичну роботу партії в галузі сільського господарства", в якому йшлося про "надзвичайну увагу партії" у відбудові сільського господарства [3, 6].

Час, коли І.Є. Клименко став народним комісаром землеробства України, був дуже важким для сільського господарства республіки. Значно скоротилися посівні площі, різко знизилася врожайність. Продукція

сільського господарства України 1921 року впала порівняно з 1916 р. з більш ніж 1 млрд. пудів до 277 млн. пудів [6]. Голод охопив в Україні 36% населення, і до кінця 1922 р., за неповними статистичними даними, від нього померли 126 тис. осіб [1].

І.Є. Клименко почав із зміцнення кадрового складу у своєму відомстві. Він виявив себе енергійним керівником, особисто багато їздив по Україні з метою організації роботи земорганів на місцях. Через кілька місяців, у жовтні 1922 р., доповів на оргбюро ЦК КП(б)У про кадрові переміщення практично в усіх губернських земвідділах України [34, 126]. У серпні 1922 р. у статті "Про облік спеціалістів сільського господарства і доцільне їх використання" він відзначив, що "революція і громадянська війна більше всього дезорганізували діяльність агроперсоналу і інших спеціалістів сільського господарства" і поставив завдання: "у всіх губерніях і у всіх відомствах провести точний переоблік всіх спеціалістів сільського господарства з виявленням їх наукового і практичного стажу ..." [4, 1]. Активні організаційні заходи й кадрові зміни, здійснені Клименком в структурах, підпорядкованих Наркомзему, покращили розв'язання питання про відбудову сільського господарства.

Серед багатьох невідкладних завдань головним було впорядкування землекористування. Ще V Всеукраїнський з'їзд Рад (лютий – березень 1921 р.) прийняв закон про закріплення землекористування, у якому вимагалось якнайшвидше закінчити розподіл землі колишніх поміщицьких господарств, а також лишків, вилучених у заможних селян.

Уже під керівництвом І.Є. Клименка Наркомат землеробства розробив "Основний закон про трудове землекористування", затверджений II сесією ВУЦВК у травні 1922 р., і Земельний кодекс УСРР, схвалений III сесією ВУЦВК у жовтні 1922 р. В останньому закладалися правові основи перебудови земельних відносин в українському селі на основі здійснення перших аграрних законів. У результаті законодавчих та інших організаційних заходів розподіл землі в Україні було закінчено до початку 1924 р.

У своїй доповіді про землеустрій на VIII Всеукраїнському з'їзді Рад (січень 1924 р.) І.Є. Клименко констатував завершення розподілу землі. Причому 96 % всієї придатної землі було передано в трудове землекористування селян і тільки 4 % – для загальнодержавних потреб [18]. Він вніс пропозицію припинити подальший поділ землі та закріпити її не тільки за селами, але й за дворами, і з'їзд затвердив передачу землі селянам та закріпив її за ними.

Тепер важливим завданням Наркомату землеробства було продовження робіт із землеустрою. Існування таких явищ, як черезполосся, дрібнополосся і

дальноземелля, становило значну перепону в успішній відбудові сільського господарства. Кожен селянський двір прагнув отримати рівноцінні наділи. Це означало, що кожен одержував свій наділ у вигляді багатьох малих ділянок, які часто були на великій відстані одна від одної. Затрати часу в результаті різко зростали, а це негативно впливало на продуктивність праці. "Багато є господарств, земля яких розташована в 15 – 20 місцях...", – констатував нарком землеробства [14]. Найбільший інтерес у проведенні землевпорядних робіт виявляла селянська біднота, яка значно збільшила свої наділи за рахунок колишніх поміщицьких земель, але отримала землю в різних місцях. Держава ж могла виділити дуже мало коштів на землевпорядкування. У 1923 р. Наркомзем УСРР розробив десятирічний план землевпорядних заходів, перероблений потім, у зв'язку із збільшенням числа землевпорядного апарату й посиленням темпів робіт, у семирічний. Загальна площа землевпорядкованих територій на початок 1924 р. становила лише 33 – 35 % всієї площі землі [18].

Весь період перебування Клименка на посту наркома землевпорядкування і надалі залишалося актуальною проблемою. У січні 1925 р. на пленумі ЦК КП(б)У відзначалась необхідність зосередити увагу на "проведенні внутрісільського землевпорядкування, без вирішення якого неможлива реорганізація і піднесення сільського господарства" та йшлося про те, що "землевпорядкування повинно всебічно полегшити планомірний розвиток колективізації сільського господарства" [22, 332].

У досліджуваній період продовжувався процес створення колективних господарств в Україні, що розпочався ще в перші роки радянської влади. Партійно-державне керівництво України всіляко намагалось сприяти розвитку колгоспів. Був створений відповідний фонд допомоги. Земельним кодексом 1922 р. для колгоспів передбачалося першочергове проведення землеустрою, пільгове кредитування, зменшення оподаткування.

І.Є. Клименко вже в перший рік свого перебування на посту наркома прагнув активно задіяти апарат НКЗ УСРР і земорганів на місцях в роботу з колективізації. 18 грудня 1922 р. колегія Наркомзему прийняла постанову, де констатовалося, що в останні два роки діяльність земорганів у галузі колективізації сільського господарства послабилась і що потрібно подбати про те, щоб ця робота була "ударною і бойовою". Планувався ряд заходів в організаційній та економічній сферах, а також у землевпорядному й агрономічному спряванні колективізації, ставилося завдання "повести широку агітаційну кампанію серед селянства за колективізацію сільського господарства" [5, 12].

У квітні 1923 р. На VIII Всеукраїнській партконференції голова Ради народних комісарів УСРР Х.Г. Раковський ставив у приклад всій Радянській Федерації роботу Наркомзему України в створенні колективних господарств, яких тоді було в республіці більше чотирьох тисяч [17]. Правда, інтереси, які спонукали селянина до вступу в колгосп, були різними. Члени колективів за своїм майновим і соціальним становищем могли належати до різних верств населення. Багато записувалися в артіль для збереження землі, що належала їм раніше. Часто колгоспи власне створювалися для отримання позички від держави, а потім розпадалися.

Держава, проводячи класовий принцип, матеріально підтримувала й надавала всілякі пільги насамперед незаможницьким колективам. Виходячи з наявних можливостей, земоргани надавали їм допомогу інвентарем, насінням, пільгами в податках, у землевпорядних роботах тощо. Для бідноти колгоспи з урахуванням пільг і прямої державної допомоги нерідко являли собою цілком прийнятний вихід із злиденного існування, і вступ цієї категорії селян до них є цілком зрозумілим. У грудні 1923 р. в тезах ЦК КП(б)У "Про подальшу роботу з колективізації сільського господарства" зазначалося: "Соціальний склад колективів, переважно незаможницький (більше 70 %), підтверджує, що колективи дійсно є тією формою землекористування, куди прагне незаможне господарство, не будучи спроможним жити індивідуально" [7, 16].

У період, що розглядається, тривали пошуки більш досконалої форми колективних господарств. На той час склалися три основні форми сільськогосподарських колективів: товариства спільного обробітку землі (тсози), артілі та комуни. У тсозах, що являли собою нижчу форму колгоспу, обробка землі проводилася спільною працею та об'єднаним інвентарем, і кожен член колективу користувався урожаєм з належної йому ділянки землі. У комунах усупільнювалося виробництво, споживання і домашній устрій життя; індивідуальне господарство селянина повністю розчинялось у колективному.

Артіль – це проміжна між двома вищезазначеними форма колгоспу, при якій зберігалось присадибне господарство селянина.

Для визначення в той час основної форми колективного господарства з трьох зазначених ще не було набуто достатньо досвіду. Велись дискусії – якій формі віддати перевагу, на яку орієнтуватись. І.Є. Клименко як нарком землеробства сприяв розвитку всіх трьох колгоспних форм. Однак, хоча у своїх статтях і виступах він і закликав не захоплюватися вищими формами, все ж спочатку помітною була певна його прихильність до комуни. Так, 1923 р. незабаром після відвідин ним свого рідного села на Чернігівщині, там створилася комуна. Головою її селяни обрали брата І.Є. Клименка – Анастаса

Євдокимовича [11, 107]. Або інший показовий факт – у квітні того ж року колегія НКЗ УСРР з особистої подачі наркома, розглядає прохання комуни "Молодий коммунар" про видачу 6 тис. крб. в грошових знаках 1923 р. для закупівлі коней та насіння і постановляє відпустити їй ці засоби в порядку винятку [29, 105].

В І.Є. Клименка не виникало сумнівів у перевазі комун і в тому, що в підсумку через нижчі форми колгоспів треба прийти саме до них. "Само собою, – відмічав він на початку 1924 р. – що в майбутньому ці артілі й товариства, при належному керівництві й підтримці, перетворяться у вищу соціалістичну форму колгоспу" [13, 3]. Він виявляв також і деяке прагнення до форсування переходу артілі в комуни. Так, у доповіді на Всеукраїнській нараді з питань партійної роботи на селі (квітень 1924 р.) він зазначав, що "артіль є перехідною стадією до комун і необхідно, щоб якомога швидше ці артілі перетворились в комуни в плані свого облаштування й економічного ладу" [19].

На місцях відповідно прагнули своєчасно відреагувати на подібні висловлювання керівництва, швидше відрепортувати. Непоодинокими були факти нав'язування місцевою владою селянським колективам, всупереч їхнім настроям, статуту артілі чи комуни [35, 172]. Комуни не мали популярності в населення, їх кількість порівняно з артілями була незначною, деякі комуни розпадалися. Згодом І.Є. Клименко вже виступає проти швидкого розв'язання такого питання.

На початку грудня 1924 р. на Всеукраїнській нараді з питань роботи на селі він наголошує: "Слід поставити в систему нашої агрономічної і землевпорядної роботи первинну колективізацію, яка була б економічно і психологічно доступною для широких селянських мас" [27, 146]. Ця ж думка прозвучала в його доповіді на Всеукраїнському з'їзді із сільськогосподарського кредиту в грудні 1924 р.: "Слід колективізацію в землеробстві зробити зрозумілою, доступною широким селянським масам ... Ми колективізацію не розглядаємо як організацію комун, артілей – слід віддати перевагу товариствам по спільній обробці землі, які при правильній землевпорядній та агрономічній роботі створять основні економічні передумови для того, щоб на ґрунті первинного кооперування можна було будувати вищий тип колективів, вищий тип укрупненого сільськогосподарського виробництва" [6, 10].

Таким чином, І.Є. Клименко тоді залишився впевненим, що в перспективі колективні господарства зможуть у масі своїй досягти "вищого типу". Але він, як й інші керівники, причетні до колективізації, розуміли, що цього неможливо очікувати в найближчому майбутньому і що необхідний ще

тривалий час, щоб перевиховати селянина в "колективному дусі". Тому позиції переглядалися і здійснювалась орієнтація на пріоритетний розвиток товариств із спільної обробки землі, що як первинні колективні організації більше відповідали б настроям селян. Серед інших колективних форм господарювання тсози стають найбільш масовими виробничими об'єднаннями селянства.

На 1 січня 1925 р. в УСРР нараховувалось 5 406 колективних господарств. З них комун – 356; артільей – 4 855, тсозів – 194 [21, 63 – 64]. І хоча з кожним роком загальна кількість колгоспів зростала, проте в одноосібних селянських господарствах вона була незначною, і ще не визначала обличчя села. "Колективи, – зазначав І.Є. Клименко в кінці 1924 р., – як і раніше, перебувають у тяжкому стані" [12].

У цілому перші роки непу, на які випав час перебування І. Є. Клименка на чолі Наркомзему України, є періодом кризи колективного господарювання на селі. Незважаючи на підтримку держави селянство неохоче йшло в колгоспи. Радянська колективізація в різних її формах (комуни, артілі, тсози) не могла гармонійно поєднуватись, а ймовірніше суперечила розповсюдженій в той же час і дійсно природній для селянства практиці кооперації, що виникла задовго до радянських часів і ґрунтувалась на товарно-грошових відносинах.

Кооператив і колгосп – види колективного виробництва з принципово різним устроєм. У кооперативі відсутнє відчуження селянина від засобів виробництва і ефект колективної праці виникає в результаті взаємозв'язку економічних інтересів товаровиробників через ринкові відносини. Масове кооперативне будівництво в Україні почалося відразу після переходу до непу. У жовтні 1921 р. із системи споживчої кооперації виділилася сільськогосподарська кооперація. Її об'єднання мали декілька форм. Найбільше розповсюдження набули універсальні сільгосптовариства, які обслуговували сільське господарство в основному у сфері збуту й поставок. З 1923 р. почалася робота зі створення спеціалізованої сільгоспкооперації. Спеціальні кооперативи обслуговували окремі галузі (тваринництво, насінництво, птахівництво та ін.), пов'язували сільське господарство з державною промисловістю.

Займаючись питаннями кооперації, І.Є. Клименко вважав, що ще надто мало зроблено з організації спеціальної кооперації, що необхідно створювати кредитну кооперацію з товаропосередницькими функціями, розвивати спеціальні види кооперації і що тільки таким чином можна створити стимул до більш широкого кооперативного охоплення елементів сільськогосподарського виробництва [15].

Кооперативний рух селянства ставав усе більш масовим, постійно розширювалась його соціальна база. Спочатку важливим вважалось протидіяти куркульському впливу в кооперації. "Незаможники повинні увійти широкою масою у сільгоспооперацію, інакше заможний прошарок в найближчі роки оволодіє нею, – говорив І.Є. Клименко на VIII Всеукраїнському з'їзді Рад у грудні 1922 р. [2]. В резолюції з'їзду за його доповіддю відзначалася необхідність "пристосування роботи сільськогосподарської кооперації до обслуговування виробничих інтересів незаможного селянства" [30, 40].

А через кілька років, у лютому 1925 р. в закритому листі ЦК КП(б)У партосередкам "Про роботу на селі", підписаному тодішнім генсеком КП(б)У Е. І. Квірінгом та І. Є. Клименком (уже секретарем ЦК КП(б)У, говорилося про необхідність залучення середняків до активної участі в кооперації і відмічалася необхідність того, щоб кооперативи стали господарськи міцними [33, 51].

Подібна еволюція політичного курсу в ставленні до різних груп селянства пояснюється тим, що до середини 1920-х рр. на селі стали відчуватись перші результати непу. Значно збільшився відсоток середняцьких господарств та зменшилася кількість бідняків і куркулів. Для закріплення свого впливу на селі в нових економічних умовах керівництву республіки необхідно було виробити правильну політику стосовно різних соціальних груп селянства та усунути наявні помилки. І.Є. Клименко відіграв помітну роль у виробленні цієї нової політики, зокрема у важливому питанні, кого вважати куркулем у нових умовах?

Здійснювалося це в той час дуже не просто. Місцеві кадри досить часто не могли розібратися, кого вважати куркулем, кого – трудівником, і зараховували до куркульського прошарку значну частину середняків. Запровадження непу диктувало настійну необхідність внести корективи у визначення різних верств селянства.

Дискусія у загальносоюзній газеті "Беднота" в першій половині 1924 р. підтвердила всю складність і необхідність диференційованого підходу до селянських господарств при визначенні куркульського прошарку. Однак ще досить тривалий час були відсутні чіткі критерії для визначення куркуля, і це питання постійно залишалось актуальним.

"Багато товаришів не довіряють нашому селу й розширено тлумачать поняття про куркуля", – писав І.Є. Клименко в листопаді 1924 р. [16]. Через місяць на Всеукраїнській нараді з питань роботи на селі він висловився таким чином: "У нас така ворожа атмосфера навколо господаря, який добре господарює, який став на ноги, що його лають куркулем і дуже часто

повністю ігнорують. Та невже ми ставимо перед собою завдання, щоб усіх зробити білоштанниками, щоб усіх зробити бідняками... Адже наше основне завдання зводиться до того, щоб усі стали багатими" [28, 141].

Подібна позиція не була тоді якоюсь принциповою поступкою куркулеві. З питань стратегічної політики на селі принципівих незгод серед керівництва не спостерігалось – всі вбачали в куркулеві "класового ворога". Відмінності були лише щодо тактичних підходів. І коли апелювали не просто до заможного селянина, а до куркуля, тобто «класового ворога», то пояснювали це інтересами піднесення виробництва. У доповіді Клименка на січневому (1925 р.) пленумі ЦК КП(б)У знаходимо: "Ніякої небезпеки немає в тому, що економічно куркуль буде відігравати ту роль, яку він відігравав до революції... За правильної політики нашого наркомату фінансів небезпека цілком виключена" [32, 66].

Суперечності, які існували в Україні навколо "куркульського питання" на місцях, доходили іноді до злочинних крайнощів. Ось лише окремі приклади.

1924 р. в одному із сіл Прилуцького округу незаможники, відібравши землю в куркулів через райсудземкомісію, засіяли її, а коли наступна інстанція повернула землю куркулям і ті зібрали урожай, то, замість того, щоб відновити свої права на землю й одержати відшкодування збитків через відповідні організації, спалили 14 куркульських господарств [33, 49].

27 грудня 1924 р. полібюро ЦК КП(б)У розглядало питання "Полтавська справа про вбивство комуністами селянської сім'ї". У Шишацькому районі на Полтавщині нібито "з почуття класової помсти" була вирізана сім'я куркуля з восьми осіб разом з дітьми. У цій справі брали участь декілька комуністів, а секретар партосередку після арешту злочинців написав записку властям у якій погрожував перерізати ще декілька куркулів, якщо в тюрмі будуть "мучити" арештованих [33, 50]. Можна тільки уявити, як на місцях такі комуністи могли залякувати селян і якими методами проводили свою роботу.

У лютому 1925 р. у вже згаданому листі ЦК КП(б)У партосередкам на місцях за підписами Квірінга й Клименка рішуче засуджувалися "бандитсько-кримінальні способи боротьби", ставилася вимога "покінчити із залишками "червоного бандитизму", в який вдаються комуністи, прикриваючи свої кримінальні дії нібито революційними прагненнями" [33, 50].

Перед цим у січні 1925 р. питання про куркуля постало в центрі уваги на пленумі ЦК КП(б)У, який було присвячено політиці партії на селі й викликало велику дискусію. Існували серйозні розбіжності й багато відтінків думок в питаннях соціальної диференціації села, ставлення до середняка й так званої "куркульської небезпеки". І.Є. Клименку як основному доповідачеві довелося

відбивати закиди на свою адресу з боку співдоповідача О.Г. Шліхтера і деяких інших промовців у тому, що він нібито приховує куркуля й неправильно характеризує соціальні процеси на селі. Навіть прозвучала різка фраза, що "куркульський погляд Клименка повинен бути відкинутий" [32, 57].

З тез Клименка випливало, що зараз село "типово бідняцько-середняцьке", що виражений куркульський характер в Україні мали в середньому 5 – 7 % господарств, а в більш землезабезпечених степових районах – 10 – 12 % [32, 66]. А Шліхтер усупереч йому стверджував, що "у цьому разі ми маємо процес зростання господарств, які збагачуються, а не тих, що осереднячуються". Він закликав будувати політику, не забуваючи про наявність куркуля на селі і "не пригощати нас запевненнями, як це робить т. Клименко, що йдеться, власне кажучи, про середняцьке господарство... " [32, 37 – 38].

У результаті тривалої дискусії учасники пленуму досягли компромісу, і позиція І.Є.Клименка (він фактично виражав позицію політбюро ЦК КП(б) У) була підтримана більшістю. Визнавалась наявність "куркульської небезпеки", але вбачалася вона не в тому, що на селі існував певний процент куркульства, а в тому, наскільки правильна політика буде вестися щодо середняка. І в резолюції пленуму "Про політику на селі" була намічена лінія на "міцний союз незаможників і середняків" [22, 328].

Стосовно питання, кого вважати куркулем, яке, за словами І.Є. Клименка, становило "найбільш незрозуміле місце в нашій політиці на селі", то він у доповіді висловив свій особистий погляд: "Я вважаю, що куркуль – це той господар, який має багато інвентаря, який арендує землю, наймає батраків, експлуатує їх, експлуатує селян на ґрунті аренди лихварством і кабалою. У степу цей куркуль виступає, як монополіст інвентаря: він дає його на найбільш кабальних умовах у найм, нагромаджує капітал й спрямовує його в сторону економічного закабалення селян. Другий тип куркуля характеризується тим, що він веде своє господарство, але одночасно має підсобні підприємства – млини, крупорушки і т. д. Є й третій тип куркуля, який займається торгівлею і лихварством" [20]. Доповідь Клименка потім опублікували в пресі, і його оцінки могли слугувати на місцях орієнтиром у цьому питанні.

Січневий 1925 р. пленум ЦК КП(б)У був для І.Є. Клименка особливо значущим. На ньому він був обраний членом політбюро та другим (організаційним) секретарем ЦК КП(б)У, зайнявши таким чином своє місце в "першому ешелоні" влади й надалі зосередився вже на новій роботі. 11 лютого 1925 р. президія ВУЦВК увільнила його від обов'язків наркома земельних справ на його прохання [8].

На кінець перебування І.Є. Клименка на посту наркома землеробства УСРР відбудову сільського господарства України було майже закінчено. Посівні площі навесні 1925 р. вже становили 95 % рівня 1913 р., врожайність основних зернових культур майже досягла довоєнного рівня, а поголів'я худоби перевищило його [24, 77].

19 лютого 1925 р. відзначалося п'ятиріччя Народного комісаріату землеробства УСРР. У статтях, присвячених цій даті, представники вищого керівництва республіки характеризували плідну діяльність комісаріату у відбудові сільського господарства УСРР [25; 26; 36]. Свій внесок у досягнення цих позитивних результатів зробив й особисто І.Є. Клименко, який майже три роки очолював Наркомзем України.

Прийнявши комісаріат у тяжкому 1922 році, він за неповних три роки зробив немало для сільського господарства республіки за рахунок того, що всіляко сприяв посиленню уваги на вищому рівні до потреб цієї галузі й суттєво впливав на вироблення політичного курсу стосовно українського селянства.

Тією чи іншою мірою він об'єктивно сприяв процесу поглиблення непу в сільському господарстві й, можна стверджувати, за кілька років перебування на своїй посаді під впливом практики господарського будівництва здійснив певну еволюцію від керівника "воєнно-комуністичного типу" до керівника, що визнав необхідність нової економічної політики та став її активним провідником.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. VII Всеукраинский съезд Советов. Доклад тов. Петровского о Последголе // Коммунист (Орган ЦК КП(б)У). – 1922. – 13 дек.
2. VII Всеукраинский съезд Советов. Итоги по восстановлению сельского хозяйства // Коммунист. – 1922. – 13 дек.
3. Бюлетень Народного комиссариата земледелия (НКЗ) УССР. – № 9. – X., 1922.
4. Бюлетень НКЗ УССР. – № 16 – 17. – X., 1922.
5. Бюлетень НКЗ УССР. – № 28 – 29. – X., 1922.
6. Бюлетень НКЗ УССР. – № 3 – 4 (53–54). – X., 1925.
7. Бюлетень НКЗ УССР. – № 44 – 45. – X., 1925.
8. Вісті ВУЦВК. – 1925. – 13 січня.
9. Гринченко В. Г. Деятельность И. Е. Клименко на Украине в 1922–1924 гг. // Современная публицистика и историко-партийная наука. Сб. науч. трудов. – Дн-к, 1991. – С. 146 – 153; Його ж. К вопросу о «беспринципной групповщине» в Сибирской парторганизации в 1930 году // Актуальные вопросы политической истории России и Украины. Сб. науч. трудов. – Дн-к, 1992. – С. 149–158; Його ж. Маловідомі сторінки біографії І. Є. Клименка // Наукові записки. – Вип. 10. – Серія: Історичні науки. – Кіровоград, 2007. – С. 70 – 76; Його ж. І. Є. Клименко: сторінки політичної діяльності (1917–1921 рр.) // Наукові записки. – Вип. 11. – Серія: Історичні науки. – Кіровоград, 2008. – С. 91 – 99 та ін.
10. Гринченко В. Г. Політична і господарська діяльність І. Є. Клименка (1917–1937 рр.) / Дис... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 1993. – 227 с.

11. Дейнега О. І. Іван Клименко. – Одеса, 1968. – 127 с.
12. Клименко И. К всеукраинскому съезду колхозов // Коммунист. – 1924. – 19 дек.
13. Клименко И. Коллективизация и кооперирование // Бюлетень НКЗ УССР. – № 42. – Х., 1924. – С. 3 – 8.
14. Клименко И. О работе на селе // Коммунист. – 1924. – 16 мая.
15. Клименко И. Пять лет советского земледелия // Коммунист. – 1924. – 12 дек.
16. Клименко И. Сельскохозяйственный кредит и сельскохозяйственная кооперация // Коммунист. – 1924. – 28 ноября.
17. Коммунист. – 1923. – 12 апр.
18. Коммунист. – 1924. – 20 янв.
19. Коммунист. – 1924. – 17 апр.
20. Коммунист. – 1925. – 16 янв.
21. Компартия и село. Материалы к широким крестьянским конференциям. – Х., 1925. – 95 с.
22. Компартия Украины в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. – Т. 1. – 1918 – 1941. – К., 1976.
23. Лапіна В. М. Іван Євдокимович Клименко // Борці за Жовтень. Вип. III. Діячі революційного руху на Одещині. – Одеса, 1957. – С. 65 – 69; Случевська С. А. Полум'яний більшовик І. Є. Клименко // Укр. іст. журн. – 1962. – № 4. – С. 152–153; Дейнега О. І. Іван Клименко. – Одеса, 1968. – 127 с.; Голубова Г. Г. Один з керівників КП(б)У (до 80-річчя від дня народження І. Є. Клименка) // Укр. іст. журн. – 1971. – № 9. – С. 113–114; Клименко М. М. Документальні джерела про революційну діяльність І. Є. Клименка // Архіви України. – 1984. – № 3. – С. 57 – 60 та ін.
24. Морозов А. Г. Діяльність спеціалізованої сільськогосподарської кооперації на Україні (1923 – 1928 рр.) // Укр. іст. журн. – 1989. – № 8. – С. 76–87.
25. Петровський Г. Пять знаменательных лет // Коммунист. – 1925. – 21 февр.
26. Раковський Х. До п'ятої роковини Наркомзему УСРР // Вісті ВУЦВК. – 1925. – 21 лют.
27. РЦЗВДНІ (Російський центр зберігання і вивчення документів новітньої історії). – Ф. 17. – Оп. 16. – Од. зб. 140.
28. РЦЗВДНІ. – Ф. 17. – Оп. 16. – Од. зб. 1401.
29. ЦДАВО (Центральний державний архів вищих органів влади і управління) України. – Ф. 2. – Оп. 2. – Од. зб. 698.
30. ЦДАВО України. – Ф. 27. – Оп. 4. – Од. зб. 25а.
31. ЦДАГОУ (Центральний державний архів громадських об'єднань України). – Ф. 1. – Оп. 6. – Од. зб. 29.
32. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 1. – Од. зб. 154.
33. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Од. зб. 1965.
34. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 7. – Од. зб. 17.
35. Чмыга А. Ф. Колхозное движение на Украине 1917 – 1929 гг. – М., 1974. – 326 с.
36. Чубар В. До 5-х роковин Наркомзему // Вісті ВУЦВК. – 1925. – 21 лют.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Грінченко Віктор Григорович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Наукові інтереси: історична персоналістика; проблеми політичної історії України перших десятиліть радянського періоду.